

Διαχείριση και Ανάδειξη  
Χώρων και Μνημείων

# Διαχείριση και Ανάδειξη Χώρων και Μνημείων

Management and Presentation of Sites & Monuments

DIADRASIS SYNERGIES  
open space for intellectual interaction





# Το έργο του αρχιτέκτονα Βασιλείου Κουρεμένου στο Αγρίνιο του μεσοπολέμου και η διαχείρισή του: Συνέχειες και ασυνέχειες

*The work of architect Basile Couremenos in Agrinio during the mid-war years and its management: Uninterrupted and interrupted*

## Δώρα Μονιούδη-Γαβαλά

ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ, ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΑΤΡΩΝ

dmoga@upatras.gr

### Περίληψη

Ο Βασίλειος Κουρεμένος (1875-1957) αποτελεί διακεκριμένη μορφή της ελληνικής αρχιτεκτονικής του πρώτου μισού του 20ού αιώνα. Υπήρξε απόφοιτος της Σχολής Καλών Τεχνών του Παρισιού, καθηγητής αρχιτεκτονικών συνθέσεων στη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου και ιδρυτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών. Ξεκίνησε την επαγγελματική του σταδιοδρομία στο Παρίσι και συνέχισε στην Κωνσταντινούπολη και στην Αθήνα του μεσοπολέμου. Η γνωριμία του με τον Δήμαρχο Αγρινίου Ανδρέα Παναγόπουλο τον έφερε την τρίτη δεκαετία του 20ού αιώνα στο Αγρίνιο, όπου μελέτησε το ιδιωτικό έργο των καπναποθηκών Παναγοπούλου και τη δημοτική αγορά, μετά από ανάθεση από τον Δήμο Αγρινίου. Στην εισήγηση παρουσιάζεται το έργο του Βασιλείου Κουρεμένου στο Αγρίνιο, το οποίο αποτελούσε χαρακτηριστική έκφραση της ανανεωτικής και προσαρμοσμένης προς το περιβάλλον αρχιτεκτονικής του, και η διαχείρισή του την τελευταία εικοσαετία. Αυτή περιλαμβάνει αποκατάσταση και επανάχρηση της δημοτικής αγοράς αλλά και κατεδάφιση των καπναποθηκών Παναγοπούλου.

### Abstract

Basile Couremenos (1875-1957) was a distinguished scholar in Greek architecture during the first half of the 20th century. He was a graduate of the Paris École des Beaux-Arts, professor of architecture at the National Technical University's School of Architecture and a founding member of the Athens Academy. He began his professional career in Paris, continued in Constantinople and then in Athens during mid-war. His acquaintance with the Mayor of Agrinio, Andreas Panagopoulos, brought him to Agrinio in the third decade of the 20th century, where, at the assignment of the Mayor of Agrinio, he studied the private project of the Panagopoulos Tobacco Warehouse and the city market. In this paper the work of Basile Couremenos in Agrinio is presented, being a characteristic expression of his renovating architecture and its adaptation to the environment, as well as its management during the last twenty years. This includes the restoration and re-use of the municipal market, as well as the demolition of the Panagopoulos Tobacco Warehouses.

## Η ακμή του Αγρινίου στο μεσοπόλεμο και ο ρόλος του καπνού

Κατά την περίοδο 1920-1930 σημειώθηκε στο Αγρίνιο μεγάλη οικονομική άνθηση, η οποία οφειλόταν στην καλλιέργεια, στην επεξεργασία και στο εμπόριο του καπνού. Η αυξημένη ζήτηση και οι υψηλές τιμές του καπνού ήταν απόρροια της αύξησης της κατανάλωσης, εξαιτίας της διάδοσης του καπνίσματος. Το 1920 υπήρχαν στο Αγρίνιο 22 καπνεμπορικοί οίκοι εξαγωγής, πολλοί από τους οποίους ήταν αντιπρόσωποι ξένων εταιριών και μονοπωλίων. Η ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου έφερε την ανάπτυξη και της δευτερογενούς παραγωγής, με στόχο την επεξεργασία, διαλογή και δεματοποίηση του καπνού (Μπάδα 2003; Πατρώνης 2002; Πατρώνης 2003; Αγγέλη 2007; Μπαρχαμπάς 2007; Μπάδα κ.ά. 2019). Ήταν η περίοδος των πλούσιων καπνεμπόρων και της πολυάριθμης τάξης των καπνεργατών, που διαμόρφωσαν την αστική φυσιογνωμία του Αγρινίου, ιδίως μετά τη μαζική εγκατάσταση χιλιάδων προσφύγων από τη Μικρά Ασία και τον Πόντο στα χρόνια που ακολούθησαν τη Μικρασιατική καταστροφή και τη συνθήκη της Λωζάνης. Κύριο χαρακτηριστικό της απασχόλησης κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου ήταν το υψηλό ποσοστό των εργαζόμενων στον δευτερογενή τομέα, στην επεξεργασία του καπνού, σε ποσοστό 51,25%, το υψηλότερο μετά τις καπνυπόλεις της Καβάλας και της Ξάνθης. Η κύρια εργατική δύναμη στην επεξεργασία του καπνού προερχόταν από τον προσφυγικό πληθυσμό. Το σωματείο των καπνεργατών του Αγρινίου «η Αλληλοβοήθεια» που ιδρύθηκε το 1911 αποτέλεσε τον κορμό του εργατικού κινήματος. Οι καπνικές κρίσεις και η διεθνής οικονομική κατάρρευση του 1929 είχαν σοβαρές συνέπειες στο Αγρίνιο. Στις εποχές αυξημένης ζήτησης του καπνού η τοπική οικονομία περνούσε φάσεις ανάπτυξης. Αντίθετα, οι καπνικές κρίσεις οδηγούσαν σε πτώση του βιοτικού επιπέδου και μετέτρεπαν την πόλη σε εστία κοινωνικής διαμαρτυρίας και έντασης. Οι καπνεργατικοί αγώνες του 1926 και 1929 κυριάρχησαν στη ζωή της πόλης, με ιδιαίτερη μαχητικότητα και αιματηρές συγκρούσεις. Ιστορικές και οικονομικές συνθήκες δημιουργούσαν άλλοτε μια οικονομική ανάπτυξη στην πόλη και τους κατοίκους της, απόλυτα συνδεδεμένη με τη ζήτηση του καπνού και άλλοτε μια οικονομική κρίση (όπως με το κραχ του 1929) που είχε αρνητικές επιπτώσεις στον εμπορικό και βιοτεχνικό κόσμο, στο εργατικό δυναμικό και στους παραγωγούς του καπνού.

Το καπνεμπόριο υπέστη, όπως και η υπόλοιπη αγροτική παραγωγή, τα δεινά του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και του Εμφυλίου Πολέμου που ακολούθησε. Κατά τις δεκαετίες μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι παλιές οικογένειες (Παπαστράτος, Ηλιού, Κεράνης, Καρέλιας κ.ά.) που σχετίζονταν με το εμπόριο του καπνού και την επεξεργασία του μετέφεραν σταδιακά τις δραστηριότητές τους και τις επενδύσεις τους στην Αθήνα (Παπαστράτος 2012). Σήμερα, η αγροτική δραστηριότητα της καπνοπαραγωγής, με την οποία είχε συνδέσει την τύχη της η πόλη για πολλές δεκαετίες, έχει παύσει.

### **Η βιομηχανική κληρονομιά του μεσοπολέμου: η περίπτωση του Αγρινίου**

Η περίοδος από το 1900 μέχρι το 1940 υπήρξε διάστημα επαναστατικών αλλαγών στην αρχιτεκτονική της Ευρώπης. Οι νέες πραγματικότητες και οι ανάγκες της βιομηχανικής κοινωνίας οδήγησαν τους αρχιτέκτονες στην αναζήτηση λύσεων για τα μεγάλα προβλήματα της εποχής. Τους έδωσαν λύσεις στο ζήτημα της μορφής των κτηρίων μέσω της λειτουργίας και της κατασκευής. Οι βάσεις της μοντέρνας αρχιτεκτονικής τέθηκαν με το προδρομικό έργο των αρχιτεκτόνων της Σχολής της Βιέννης, της Σχολής του Σικάγου κ.ά. Η μοντέρνα αρχιτεκτονική εδραιώθηκε μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου χάρη στη λειτουργία του Bauhaus και του έργου των Walter Gropius, Mies van Der Rohe, Le Corbusier κ.ά. Ωστόσο, το μοντέρνο κίνημα δεν εξαφάνισε τις συμβατικότερες και ακαδημαϊκότερες αρχιτεκτονικές τάσεις. Στην Ελλάδα, η αρχιτεκτονική των βιομηχανικών κτηρίων της περιόδου από το τέλος του 19ου αιώνα μέχρι το μεσοπόλεμο παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία, έχοντας άμεση σχέση με τον τόπο όπου είναι χωροθετημένο το εργοστάσιο. Στις περισσότερες περιπτώσεις εφαρμόστηκε ο απόηχος νεοκλασικών αρχών: μεγαλοπρέπεια, ογκώδης σύνθεση, συμμετρία, τάξη. Στη διάρκεια του μεσοπολέμου, όμως, τα νεωτερικά ρεύματα της Ευρώπης βρήκαν πρόσφορο έδαφος στην Ελλάδα. Ειδικά η αρχιτεκτονική των βιομηχανικών κτηρίων ακολούθησε τις αρχές του μοντέρνου κινήματος, με κτήρια με λιτή γραμμή, επίπεδες στέγες, εξασφάλιση επαρκούς φυσικού φωτισμού. Ο ρόλος της γερμανικής και αυστριακής αρχιτεκτονικής στη διαμόρφωση της νέας σχεδιαστικής αντίληψης μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στην Ελλάδα υπήρξε σημαντικός. Ωστόσο, δεν εξαφανίστηκαν οι συντηρητικότερες λύσεις, στις οποίες εφαρμόστηκε μορφολογία που

ακολουθούσε απλουστευμένα νεοκλασικά πρότυπα.

Παράγοντες που διαδραμάτισαν ρόλο στην οικιστική εξέλιξη του Αγρινίου στο μεσοπόλεμο (Μονιούδη-Γαβαλά 2010: 51-56, 118-130) ήταν η συγκέντρωση πλούτου από την καλλιέργεια και την εμπορία του καπνού και τα έργα ευποιίας της ανώτερης αστικής τάξης. Χάρη στα τελευταία κατασκευάστηκαν έργα υποδομής, οικοδομήθηκαν σχολεία, δημοτικά κτήρια, εκκλησίες, δημιουργήθηκε πάρκο κ.ά. Στη διάρκεια του μεσοπολέμου και μέσω της εμπορίας του καπνού η πόλη ήρθε σε επαφή με τον υπόλοιπο κόσμο, έχοντας σιδηροδρομική και αεροπορική σύνδεση.

Στο Αγρίνιο κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920 οικοδομήθηκαν οι μεγάλες καπναποθήκες (Μονιούδη-Γαβαλά 2016; Μονιούδη-Γαβαλά 2019), οι οποίες έκτοτε αποτελούν τοπόσημα της πόλης. Με την οικοδόμηση των μεγάλων καπναποθηκών εμφανίστηκε ένας νέος κτηριακός τύπος, με κατασκευές αυτού του μεγέθους και σημασίας. Τα κτήρια των καπναποθηκών είναι σημαντικά για την ιστορία της αρχιτεκτονικής και αποτελούν δυναμικά σημεία αναφοράς στην εικόνα της πόλης, με εντυπωσιακό μέγεθος, σε σχέση ακόμα και με τη σημερινή κλίμακα των κατασκευών. Οι καπναποθήκες με τον επιβλητικό όγκο (τους τρεις ή τέσσερις ορόφους και το μεγάλο περιτύπωμα) έχουν αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση της εικόνας του Αγρινίου. Οι καπναποθήκες είναι περίοπτες, κτισμένες σε μεγάλα γήπεδα, πάνω σε βασικούς οδικούς άξονες. Η εικόνα τους δείχνει ότι οι επιχειρήσεις διέθεσαν σημαντικά κεφάλαια και στόχευσαν στην υψηλή αισθητική και κατασκευαστική τους αξία. Η κτηριακή παρουσία είχε στόχο να εξασφαλίζει την προβολή των επιχειρήσεων τόσο στην τοπική κοινωνία όσο και στους συναλλασσόμενους με αυτές. Τη σημασία που έδιναν οι καπνέμποροι του Αγρινίου στις εγκαταστάσεις τους αποκαλύπτει και η επιλογή των τεχνικών, στους οποίους ανέθεσαν τις μελέτες των έργων, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την ανάθεση του έργου των καπναποθηκών στον διακεκριμένο αρχιτέκτονα Βασίλειο Κουρεμένο. Οι καπναποθήκες έφεραν καινοτομίες στην αρχιτεκτονική της πόλης. Οι μορφολογικές επιλογές που εφαρμόστηκαν στα βιομηχανικά κτήρια -ο μεσοπόλεμος υπήρξε περίοδος μεγάλων ανακατατάξεων στην αρχιτεκτονική με πρότυπα από το χώρο της κεντρικής Ευρώπης και όχι μόνο- επηρέασαν την αστική αρχιτεκτονική.

Τη μεσοπολεμική ανοικοδόμηση χαρακτήρισαν εκτός από τις καπιναποθήκες, η δημοτική αγορά, επίσης έργο του αρχιτέκτονα Βασιλείου Κουρεμένου, τα εκπαιδευτήρια, έργα των αρχιτεκτόνων Γεωργίου Πάνζαρη, Πάτροκλου Καραντινού και Ορέστη Μάλτου, μεγάλος αριθμός κατοικιών της αστικής τάξης με αρχιτεκτονική πολυμορφία. Την εποχή της ακμής του καπνού οικοδομήθηκαν κατοικίες νέου τύπου, με ποικίλα χαρακτηριστικά ευρωπαϊκών προτύπων, με διαφορετική μορφολογία από τις παλαιότερες, οι οποίες ακολουθούσαν την τοπική παράδοση ή έφεραν κλασικιστικές επιδράσεις.

### **Μια σημαντική αρχιτεκτονική παρουσία στο Αγρίνιο: ο Βασίλειος Κουρεμένος (εικ. 1)**

Οι κύριοι σταθμοί της ζωής του Βασιλείου Κουρεμένου (Βουλιάρατες Οθωμανικής Βορείου Ηπείρου 1875-Αθήνα 1957) υπήρξαν τα χρόνια των σπουδών του στην *École nationale et spéciale des Beaux-Arts* (ENSBA) στο Παρίσι (1893-1904) (Delaire 1907: 222;<sup>1</sup> Middleton 1982; Παπασταύρου 2016), τα χρόνια της εργασίας του στο Παρίσι (1904-10), στην Κωνσταντινούπολη (1910-15), στην Αθήνα (1916-19), στην Αδριανούπολη (1920-22), στην Αθήνα σε οριστική εγκατάσταση μετά τη μικρασιατική καταστροφή και τη συνθήκη της Λωζάνης (1923 μέχρι το θάνατό του). Παρήγαγε το πολυσχιδές έργο του κυρίως στο διάστημα 1910-35 (Φεσσά-Εμμανουήλ 2017).<sup>2</sup> Υπήρξε καθηγητής αρχιτεκτονικών συνθέσεων στη Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ κατά την τριετία 1925-28 και υπέβαλε παραίτηση, μετά από αντιδράσεις στον τρόπο διδασκαλίας του (μέσω των εργαστηρίων και όχι από καθέδρας) και της θέσης του για σαφή διαχωρισμό της εκπαίδευσης αρχιτεκτόνων και πολιτικών μηχανικών. Υπήρξε ιδρυτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών (1926). Η πολυετής παραμονή του Κουρεμένου στο Παρίσι τον οδήγησε στη δημιουργική αφομοίωση της γαλλικής ορθολογιστικής παράδοσης και της εκλεπτυσμένης νεωτερικότητας. Επηρεάστηκε από την αναβίωση των ιστορικών ρυθμών και το ρεύμα της *art nouveau*. Αξιοποιώντας τη συνθετική θεωρία του δασκάλου του Guadet,<sup>3</sup> ανανέωσε την τυπολογία της

1 Στη συγκεκριμένη έκδοση καταγράφεται ως έτος γέννησης το 1874. Τον εμφανίζει ως αρχιτέκτονα εγκατεστημένο στο Παρίσι, στην *avenue Observatoire* 23.

2 Η πραγματεία της Ε. Φεσσά-Εμμανουήλ για τον Κουρεμένο είναι καρπός πολυετούς αρχεαικής και επιτόπιας έρευνας στις τρεις χώρες όπου έδρασε ο αρχιτέκτων- Ελλάδα, Γαλλία, Τουρκία. Τεκμηριώνει τη ζωή και το έργο του, παρουσιάζοντας σαράντα τρία επιλεγμένα έργα του.

3 Ο Guadet ήταν υπεύθυνος καθηγητής εργαστηρίου της *École des Beaux-Arts* από το 1871 και καθηγητής της Θεωρίας της Αρχιτεκτονικής από το 1894. Το θεωρητικό έργο του είχε





Εικ. 1.  
Αυτοπροσωπογραφία  
Β. Κουρεμένου. Πηγή:  
Περιοδική Εκθεση στη  
Δημοτική Πινακοθήκη  
Ιωαννίνων, 20/3 έως  
20/4/2013. Επιμέλεια Ι.  
Παπασταύρου

αστικής κατοικίας και της πολυκατοικίας. Ο Κουρεμένος θεωρούσε ότι το αρχιτεκτόνημα πρέπει να εναρμονίζεται με το περιβάλλον του και να σέβεται τα μορφολογικά, ιστορικά και πνευματικά χαρακτηριστικά κάθε τόπου. Απέρριπτε τη μορφολογική ομοιογένεια που δεν υπολογίζει τα χαρακτηριστικά του τόπου και διατύπωσε τη θέση ότι η κριτική της αρχιτεκτονικής προϋποθέτει να ληφθούν υπόψη τα ήθη, το περιβάλλον, ο χώρος, ο χρόνος, το κλίμα, το χρήμα κλπ. (Κουρεμένος 1937: 237-244).

Τα έργα του στο Αγρίνιο έγιναν στη διάρκεια της πιο δημιουργικής περιόδου του, όταν δραστηριοποιήθηκε στην Ελλάδα και κλήθηκε να καλύψει τις επιθυμίες και τις ανάγκες της πελατείας του, προσαρμόζοντας τα έργα του σε ρεαλιστικό οικονομικό κόστος. Όταν εξελίχθηκε το έργο των καπναποθηκών Παναγοπούλου, ο Κουρεμένος ήταν ήδη φημισμένος αρχιτέκτονας, καθηγητής της Σχολής Αρχιτεκτόνων του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου και Ακαδημαϊκός. Η επιλογή του Κουρεμένου αποδεικνύει την

---

εκσυγχρονιστικό περιεχόμενο. Στο τετράτομο διδακτικό του σύγγραμμα *Éléments et théorie de l'architecture* έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στην αρχιτεκτονική του ιδιωτικού τομέα, ώστε αυτή να ανταποκρίνεται στις ανάγκες ανοικοδόμησης του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα.

επιθυμία των καπνεμπόρων αδελφών Παναγοπούλου για έργο μεγάλης προβολής. Ο Δήμαρχος Αγρινίου Ανδρέας Παναγόπουλος (Μανικάρου & Σπυρέλη 2009: 108-133, 204-207) κατέβαλε κάθε προσπάθεια για την άριστη φιλοξενία του διαπρεπούς επισκέπτη. Ο Χρήστος Καπράλος (2001: 31, 34) περιγράφοντας τα νεανικά του χρόνια στο Αγρίνιο, αναφέρει για την υποδοχή του Κουρεμένου στην πόλη:<sup>4</sup> «Ένα απογευματάκι ακούω φασαρία... Πετάγομαι έξω και πάω προς το μέρος που άκουγα το θόρυβο. Μπροστά πήγαινε η μπάντα του Δήμου. Από πίσω όλο το Δημοτικό Συμβούλιο με το δήμαρχο και στη μέση ένα ανθρωπάκι κοντό, αδύνατο... Αυτός ήταν ο Κουρεμένος».

Η συνεργασία του Κουρεμένου με τους αδελφούς Παναγοπούλου τον έφερε σε επαφή με τον Δήμο της πόλης, μέσω του δημάρχου Ανδρέα Παναγοπούλου. Στον Βασίλειο Κουρεμένο ανέθεσε ο Δήμος τη μελέτη της δημοτικής αγοράς και, όπως προκύπτει από τα πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου, προμελέτη για τα δημοτικά σφαγεία (Μονιούδη-Γαβαλά 2010: 143). Έχει ιδιαίτερη σημασία η ανάθεση του έργου της δημοτικής αγοράς Αγρινίου στον Κουρεμένο, λόγω του γεγονότος ότι παρά την διεθνή του αναγνώριση, στην Ελλάδα υπήρξε υποτιμημένος αλλά και αγνοημένος από το κράτος, το οποίο δεν του ανέθεσε κανένα έργο «εκ των δημοσίων κτηρίων», όπως με παράπονο αναφέρει στη διαθήκη του.

Τα εγκαίνια της δημοτικής αγοράς έγιναν στις 18 Νοεμβρίου 1933 (Το Φως του Αγρινίου, 19 Νοε. 1933). Η μετεγκατάσταση των επαγγελματιών από τις διάσπαρτες στην πόλη ακατάλληλες δομές στο νέο κτήριο δεν εξελίχθηκε χωρίς προβλήματα και χρειάστηκε να ληφθούν μέτρα από τη δημοτική αρχή προκειμένου να υλοποιηθεί (Υφαντής 2021: 82-85).

Το έργο των δημοτικών σφαγείων δεν προχώρησε και τελικά πραγματοποιήθηκε αργότερα, επί δημαρχίας Δ. Βότση και το κτήριο εγκαινιάστηκε το 1936. Η κατασκευή δημοτικών σφαγείων ήταν μάλιστα ένα από τα προεκλογικά επιχειρήματα του αντιπάλου του Α. Παναγοπούλου και μετέπειτα δημάρχου, Δ. Βότση (Το Φως του Αγρινίου, 21 Μαΐου 1933).<sup>5</sup> Τα σφαγεία κατεδαφίστηκαν το 2010

---

4 Ο Καπράλος γεννήθηκε το 1909 και το περιστατικό συνέβη πριν φύγει για την Αθήνα για σπουδές. Ο Κουρεμένος ανέλαβε για μικρό χρονικό διάστημα την φιλοξενία και την καλλιτεχνική εκπαίδευση του Χρήστου Καπράλου, στην κατοικία του στο Μαρούσι, κοντά στον γλύπτη Capellaro και στο εργαστήριό του στο κτήριο της Τράπεζας Χίου, στην οδό Αριστείδου, όπου γνώρισε τους τότε φοιτητές αρχιτεκτονικής Μάρθα και Λάσκαρη.

5 Δ. Βότσης, υποψήφιος δήμαρχος, «Θα ιδρύσωμεν σφαγεία, δια να λείψη το αίσχος που



Ημερομηνία	Δήμαρχος	Θέμα
25/02/1929	Α. Παναγόπουλος	«Εγκρίνει ομοφώνως την υπό του κ. Κουρεμένου αρχιτέκτονος εκπονηθείσαν μελέτην επί του σχεδίου της Δημοτικής Αγοράς ως καλώς έχουσαν, καθ ήν προϋπολογίσθη το έργον εις 3.200.000 δρχ.»
25/02/1929	Α. Παναγόπουλος	«Εγκρίνει τα προσχέδια της ανεγέρσεως των Δημοτικών Σφαγείων υπό του αρχιτέκτονος κ. Κουρεμένου»
02/10/1930	Α. Παναγόπουλος	«Εγκρίνει ομοφώνως όπως γίνει χρήσις 10.000 δρχ. ως αποζημίωσις του αρχιτέκτονος κ. Κουρεμένου δια την συχνότεραν παρ αυτού επίβλεψιν του έργου της Δημοτικής Αγοράς»
02/10/1930	Α. Παναγόπουλος	«Εγκρίνει παμψηφεί να χορηγηθή προς συμπλήρωσιν της αμοιβής του κ. Κουρεμένου το εκ δρχ. 15.000 ποσόν, δωρηθέν υπό του εργολάβου της κατασκευής της αγοράς, λόγω απαλλαγής αυτού της υποχρεώσεως να προσλάβη μηχανικόν δια την διεύθυνσιν των έργων»

Πίνακας 1: Σχετικές αποφάσεις Δημοτικού Συμβουλίου Αγρινίου.

προκειμένου να οικοδομηθεί στη θέση τους νέο δημαρχιακό μέγαρο. Τελικά, στη θέση τους δημιουργήθηκε υπαίθριος χώρος στάθμευσης και παιδική χαρά.

### Οι κατεδαφισμένες καπναποθήκες Παναγοπούλου (εικ. 2, 3)

Αυτές ήταν δύο όμορα κτηριακά συγκροτήματα, τα οποία κατασκευάστηκαν σε δύο περιόδους: κατά τον μεσοπόλεμο το έργο του Βασιλείου Κουρεμένου (Φεσσά-Εμμανουήλ 2017: 214-219; Ανδρικόπουλος 2010: 138-144), στη συμβολή των οδών Παναγοπούλου και Γρίβα και κατά το διάστημα 1956-1958, το νεότερο τμήμα, έργο του αρχιτέκτονα Λέανδρου Ζωΐδη,<sup>6</sup> στη συμβολή των οδών

παρατηρείται εν μέση αγορά να ρέει το αίμα των ζώων...».

<sup>6</sup> Στοιχεία για το κτήριο στο Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας, Α1Σ34Υ53Φ374.

Εικ. 2.  
Καπναποθήκες  
αδελφών  
Παναγοπούλου,  
σχέδιο Β.  
Κουρεμένου. Πηγή:  
Α. Μπαρχαμπάς,  
2003. Το Αγρίνιο...  
κάποτε, Αγρίνιο.



Παναγοπούλου και Καποδιστρίου. Η λειτουργία των καπναποθηκών σταμάτησε το 2002 και οι τριακόσιοι εργαζόμενοι εκείνης της εποχής έμειναν άνεργοι.

Στο έργο του Κουρεμένου εκφράστηκαν οι εκλεκτικιστικές πεποιθήσεις του. Το συγκεκριμένο έργο είχε κλασικιστικές επιδράσεις (στην τριμερή διάρθρωση του κτηριακού όγκου σε βάση, κορμό και στέψη και τη συμμετρική διάταξη των όψεων), αρμονικές αναλογίες, ρυθμική οργάνωση των όψεων. Οι προσόψεις μαρτυρούσαν την ταυτότητα του κτηρίου, με την περιμετρική ζώνη κάτω από τη στέγη και τα ένθετα πάνω από τις εισόδους, με έγχρωμα εφυαλωμένα κεραμικά πλακίδια με παραστάσεις φυτών και ανθέων καπνού.

Οι κατεδαφισμένες καπναποθήκες Παναγοπούλου είχαν ιδιαιτερότητα. Αν και το κτήριο είχε συντηρητικές μορφολογικές επιλογές, η τυπολογία ήταν νεωτερική. Η διαμόρφωση των κατόψεων χαρακτηριζόταν από ορθολογικό σχεδιασμό, με χρήση αξόνων και καννάβου, κύριου στοιχείου της μοντέρνας αρχιτεκτονικής. Συνδύαζε τον νεωτερισμό στην τυπολογία με την απόδοση της σύνδεσης με τον τόπο και την ταυτότητα του κτηρίου στη μορφολογία. Το προοπτικό σχέδιο παρουσίασης που διασώθηκε έχει φωτοσκίαση, χρώμα, η εικόνα του πιο αληθοφανής.



Εικ. 3.  
Καπναποθήκες  
Παναγοπούλου.  
Πηγή: Α.  
Μπαρχαμπάς,  
2003. Το Αγρίνιο...  
κάποτε, Αγρίνιο.



#### Η δημοτική αγορά (εικ. 4)

Στο κτήριο της δημοτικής αγοράς εφαρμόστηκαν οι σχεδιαστικές αρχές του Κουρεμένου: ο ορθολογικός σχεδιασμός, η μετριοπαθής μορφολογική νεωτερικότητα στις όψεις, η αφαιρετική διαδικασία στη χρήση διακόσμησης.

Το κτηριολογικό πρόγραμμα και σημαντικά στοιχεία παρέχει η έκθεση του νομάρχη Αιτωλοακαρνανίας Γεωργίου Κουράτου η οποία συντάχθηκε κατά τη διάρκεια της κατασκευής, στις 12 Μαρτίου 1931.<sup>7</sup> «Το οικόπεδον εφ' ου ανεγείρεται η Δημοτική Αγορά αποτελείται εκ δύο ορθογωνίων παραλληλογράμμων αντιστρόφως τοποθετημένων, συνδεομένων εν σχήματι Γ. Η πρόσοψις του κτιρίου κείται επί ευρείας και κεντρικής οδού, μήκους 29.0 μ. η δε προς ανατολάς πλευρά του οικοπέδου, μήκους 48.0 μέτρων. Η οπισθία πλευρά της κείται επί νέας υπό διάνοιξιν οδού, μήκους 38.40

<sup>7</sup> Στην έκθεση γίνεται γενική επισκόπηση της περιφέρειας του Νομού Αιτωλοακαρνανίας σε διάφορους τομείς. Η αναφορά στη δημοτική αγορά, σ. 42-44. Η έκθεση απευθύνεται προς το Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού και προς τα Υπουργεία Εσωτερικών, Γεωργίας, Συγκοινωνίας, Οικονομικών, Εθνικής Οικονομίας, Παιδείας, Προνοίας, Υγιεινής. Περιέχει 112 σελίδες και είναι χαρτόδετη. Πηγή: Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου και ηλεκτρονικά προσβάσιμη στο ψηφιακό αρχείο του Ιδρύματος «Ελευθέριος Βενιζέλος».



Εικ. 4. Η Δημοτική αγορά Αγρινίου μετά την αποκατάσταση.  
Πηγή: Προσωπικό Αρχείο Θ. Μ-Γ.



μέτρων. Το σύνολο του οικοδομουμένου χώρου ανέρχεται εις μέτρα τετραγωνικά 1400 περίπου. Η Δημοτική Αγορά θα συμπεριλάβη ... εν τω υπογείω 25 υπόγεια καταστήματα, 1 ψυγείον μέγα, 1 ψυγείον μικρόν, αποχωρητήρια, εν τω ισογείω 17 κρεοπωλεία, 13 ιχθυοπωλεία, 1 πλατεϊάν δι' αναγκαστικάς πωλήσεις, 1 πλατεϊάν δια πλανοδίους, 1 κηπάριον, 9 παντοπωλεία, 9 οπωροπωλεία, 9 εδωδιμοπωλεία, 9 καταστήματα ωπωλεία». Ο νομάρχης στην έκθεση αναφέρει τις πανομοιότυπες για κάθε κατηγορία διαστάσεις των χώρων.

Στις κατόψεις συνδυάζεται ο ορθολογισμός με τη λειτουργικότητα, ενώ η επιλεγείσα πρόταση διάταξης των χώρων μπορεί να χαρακτηριστεί ως υποδειγματική. Ο αρχιτέκτων σχεδίασε καταστήματα ίσης αξίας, αποφεύγοντας τη δημιουργία προνομιούχων καταστημάτων, όπως θα ήταν τα τοποθετημένα στην πρόσοψη του κτηρίου και δίνοντας πρόσβαση σε όλα τα καταστήματα από την εσωτερική στοά και τους διαδρόμους. Δημιούργησε διαμπερή κεντρική στοά πλάτους 6 μ. και ευρείς διαδρόμους, προσφέροντας στους αγοραστές τη δυνατότητα ευχερούς εποπτείας των πωλουμένων ειδών. Χώρισε το τμήμα της αγοράς κρεάτων από εκείνη των ιχθύων. Σχεδίασε αίθριο με φυτώρια στο τμήμα των κρεοπωλείων, εξασφαλίζοντας εκτός από το αισθητικό αποτέλεσμα και τον συνεχή και πλήρη αερισμό.

Η προσπέλαση από την κρεαταγορά στην ιχθυαγορά και από τα παντοπωλεία στα εδωδιμοπωλεία ήταν άμεση και ευχερής μέσω δρόμων και της κεντρικής στοάς. Προέβλεψε αποχωρητήρια, αστυνομία και καφενείο. Όπως αναφέρει στην έκθεση ο νομάρχης, «κατά τας βεβαιώσεις τόσον του Αρχιτέκτονος του συντάξαντος την μελέτην όσο και των ειδικών επισκεφθέντων το κτίριον, η Αγορά Αγρινίου δύναται να παρουσιασθή ... ως μία των καλλιτέρων Αγορών της Ελλάδος».

Στη μορφολογηση γίνεται συνδυασμός της ήπιας νεωτερικότητας με την «ελληνικότητα», που αποδίδονται με τον αρμονικό συνδυασμό συμπαγών έγχρωμων τούβλων, ημίξεστης πέτρας και στοιχείων σπλισμένου σκυροδέματος. Η γκρίζα πέτρα των όψεων προέρχεται από την περιοχή του Αγρινίου, τα λατομεία της Αγίας Παρασκευής. Η εμφανής λιθοδομή εναρμονίζεται με το αστικό τοπίο της πόλης της εποχής, κατά την οποία πολλά κτήρια παρέμεναν ανεπίχριστα (Ανδρικόπουλος 2010: 190). Τα συμπαγή κόκκινα τούβλα είχαν, επίσης, χρησιμοποιηθεί κυρίως στις νεοβυζαντινής μορφολογίας εκκλησίες του Αγρινίου, οι οποίες οικοδομήθηκαν με σχέδια του τέκτονα Βασιλείου Τσουλούφη ή Τσουλούφρη (Μονιούδη-Γαβαλά 2010: 53). Η τοποθέτηση της μαρμάρινης εγχάρακτης πλάκας πάνω από την είσοδο, με αναγραφή «ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΑΓΟΡΑ ΕΠΙ ΔΗΜΑΡΧΙΑΣ ΑΝΔΡΕΟΥ Α. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ 1933», αποτελεί σταθερή επιλογή του αρχιτέκτονα στα έργα του: έχει διασωθεί η ανεπιτυχής προσπάθειά του για την τοποθέτηση αναμνηστικής πλάκας στο μέγαρο του Μετοχικού Ταμείου Πολιτικών Υπαλλήλων στην Αθήνα (Φεσσά-Εμμανουήλ 2017: 260). Υπενθύμιση του ρυθμολογικού λεξιλογίου του κλασικισμού εμφανίζεται στο κεντρικό στοιχείο της στέγης με το αέτωμα και τα ακροκέραμα.

## **Η διαχείριση των έργων Κουρεμένου στο Αγρίνιο στην τελευταία εικοσαετία**

Οι καπναποθήκες Παναγοπούλου δεν κηρύχθηκαν διατηρητέες και κατεδαφίστηκαν το 2004, παρά τις προσπάθειες πολιτών (Μπάδα 2004) και την παρέμβαση του ICOMOS (International Council on Monuments and Sites). Στη θέση τους οικοδομήθηκε πολυώροφη πολυκατοικία. Το τεχνολογικό και αρχαιακό υλικό των καπναποθηκών Παναγοπούλου παραχωρήθηκε στον Δήμο Αγρινίου και μεταφέρθηκε στον χώρο του κτηρίου του Εθνικού Οργανισμού Καπνού.

Η δημοτική αγορά κηρύχθηκε διατηρητέα με την ΥΑ ΥΠΠΟ/ ΔΙΛΑΠ/Γ/41150/2475/17-11-1987, ΦΕΚ 714/Β/10-12-1987. Σταμάτησε να λειτουργεί στη δεκαετία του 1990. Επί δημαρχίας Θ. Σώκου εκπονήθηκε μελέτη αποκατάστασης<sup>8</sup> και ανατέθηκε ως ερευνητικό πρόγραμμα, μαζί με την ανάπλαση της πλατείας Μαρίας Δημάδη στο ΕΜΠ (Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο). Το έργο δημοπρατήθηκε το 2008 επί δημαρχίας Παύλου Μοσχολιού και η σύμβαση με τον ανάδοχο εργολάβο υπεγράφη το 2009. Η αποκατάσταση της δημοτικής αγοράς και η μετατροπή της σε πολιτιστικό κέντρο χρηματοδοτήθηκε από το πρόγραμμα ΘΗΣΕΑΣ και ιδίους πόρους του Δήμου Αγρινίου και ο προϋπολογισμός του έργου ήταν 4.000.000 ευρώ. Στο ισόγειο του κτηρίου βρίσκεται η δημοτική γλυπτοθήκη, το μουσείο της πόλης του Αγρινίου, το κέντρο πληροφόρησης και ενημέρωσης των συγκριτικών πλεονεκτημάτων και των τοπικών προϊόντων και χώρος για αναψυκτήριο. Στο υπόγειο έχει δημιουργηθεί χώρος για internet café και άλλοι βοηθητικοί χώροι. Το αποκατεστημένο κτήριο της δημοτικής αγοράς λειτουργώντας ως πολυχώρος πολιτισμού φιλοξενεί εκθέσεις καλλιτεχνών (αρχής γενομένης το 2014 με αναδρομική έκθεση του Αγρινιώτη γλύπτη Β. Παπασάικα), εκθέσεις ερασιτεχνών καλλιτεχνών και πολιτιστικές εκδηλώσεις ποικίλου χαρακτήρα. Η διαχρονική αξία του σχεδιασμού του Κουρεμένου επέτρεψε την επανάχρηση: η νέα οργάνωση διατηρεί την εσωτερική στοά ως βασικό άξονα κυκλοφορίας και δημιουργεί χώρους προερχόμενους από συνένωση των παλαιών μικρότερων μονάδων.

Με την επιλογή νέων χρήσεων ο παροπλισμένος χώρος της δημοτικής αγοράς αποτελεί μια εξαιρετική περίπτωση απόδοσης στην πόλη χώρων δημόσιας χρήσης, που εμπλέκονται στον υπάρχοντα ιστό, τον αποφορτίζουν και τον διευρύνουν. Άλλωστε, η αποκατάσταση-επανάχρηση κτηρίων είναι διαδικασία που εφαρμόζεται στην πόλη. Αναφέρω ως επιτυχημένα παραδείγματα, τα κτήρια της Τραπεζίης της Ελλάδος, τα οποία αγόρασε ο Δήμος Αγρινίου (υποκατάστημα και κατοικία διευθυντή, έργα της Τεχνικής Υπηρεσίας ΤτΕ με επικεφαλής τον διακεκριμένο αρχιτέκτονα Ν. Ζουμπουλίδη), αποκατέστησε και μετέτρεψε σε κτήριο συνεδριάσεων δημοτικού συμβουλίου και εκδηλώσεων και σε δημοτική πινακοθήκη αντίστοιχα, και τις καπναποθήκες Αβραμίκου-Καμποσιώρα που αγόρασε το Τεχνικό

---

<sup>8</sup> Η μελέτη αποκατάστασης εκπονήθηκε από το αρχιτεκτονικό γραφείο Δημ. Λουκόπουλου. Τα αναγραφόμενα στοιχεία προέρχονται από τη Διεύθυνση Μελετών του Δήμου Αγρινίου.



Επιμελητήριο Ελλάδας, Τμήμα Αιτωλοακαρνανίας, αποκατέστησε και στέγασε τις υπηρεσίες του. Το Αγρίνιο διαθέτει και άλλους χώρους (κατάστημα Εθνικής Τράπεζας, καπναποθήκες Παπαπέτρου και Παπαστράτου) που περιμένουν την αποκατάσταση και επανάχρηση.

## **ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ**

Αγγέλη, Μ., 2007. Ο κόσμος της εργασίας: γυναίκες και άνδρες στην παραγωγή και επεξεργασία του καπνού (Αγρίνιο 19ος-20ός αι.). Διδακτορική διατριβή. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Ανδρικόπουλος, Ε., 2010. Η αρχιτεκτονική και πολεοδομία του μεσοπολέμου στην πόλη του Αγρινίου. Αθήνα: Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας.

Delaire, E., 1907. Les architectes élèves de l'École des Beaux-Arts 1793-1907. Paris: Librairie de la construction moderne.

Guadet, J., 1910. Éléments et théorie de l'architecture. Paris: Librairie de la construction moderne.

Καπράλος, Χ., 2001. Αυτοβιογραφία. Συμπληρωμένη από τη Σούλη Καπράλου. Αθήνα: Αγρα.

Κουρεμένος, Β., 1937. Η έννοια και η σημασία της αρχιτεκτονικής. Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών. σ. 237-244.

Μανικάρου, Μ. & Σπυρέλη, Χ., 2009. Αγρίνιο. Δήμαρχοι και Δημαρχίες 1833-2007. Πάτρα: Δήμος Αγρινίου & το Δόντι.

Middleton, R. επιμ. 1982. The Beaux-Arts and the Nineteenth-Century French Architecture. London: Thames and Hudson.

Μονιούδη-Γαβαλά, Δ., 2010. Αγρίνιο. Πολεοδομική εξέλιξη από την αναδημιουργία στην ακμή του μεσοπολέμου (1830-1940). Αγρίνιο: Δήμος Αγρινίου.

Monioudi-Gavala, D., 2016. Industrial Buildings and Their Role in the Transformation of a Regional Greek City: The Tobacco Warehouses of Agrinio. Advances in Historical Studies 5.2. Special Issue on Tobacco Roads History: Science, Society and Technology, σ. 81-91. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.scirp.org/journal/AHS/> [Ανακτήθηκε 30 Οκτωβρίου 2018].

Μονιούδη-Γαβαλά, Δ., 2019. Οι καπναποθήκες του μεσοπολέμου στο Αγρίνιο: αρχιτεκτονική επισκόπηση. Στο Κ. Μπάδα, επιμ., Ιστορία και μνήμη του καπνού στο Αγρίνιο τον 20ό αιώνα. Οικονομία, Κοινωνία, Πολιτισμός. Αθήνα: Παρασκήνιο, σ. 105-116.

Μπάδα, Κ., 2003. Οι καπνεργάτριες του Αγρινίου. Στο Κ. Μπάδα, επιμ. Πρακτικά Ημερίδας Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60. Αθήνα: Μεταίχμιο, σ. 117-130.

Μπάδα, Κ., 4 Απριλίου 2004. Εφημερίδα Η εποχή.

Μπάδα, Κ. κ.ά., 2019. Ιστορία και μνήμη του καπνού στο Αγρίνιο τον 20ό αιώνα. Οικονομία, Κοινωνία, Πολιτισμός. Αθήνα: Παρασκήνιο.

Μπαρχαμπάς, Α., 2007. Καπνεργάτες. Οι κυνηγοί του ονείρου, Αγρίνιο: Ιβυκος.

Παπαστράτος, Ε., 2012. Η δουλειά και ο κόπος της. Β' έκδοση. Αθήνα: Gema.

Πατρώνης, Β., 2003. Η οικονομία του καπνού και το καπνεργατικό ζήτημα στο Αγρίνιο του Μεσοπολέμου. Στο Κ. Μπάδα, επιμ. Πρακτικά Ημερίδας Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60. Αθήνα: Μεταίχμιο. σ. 161-169.

Πατρώνης, Β., 2002. Ο καπνός και το καπνεργατικό κίνημα. Στο ένθετο Αγρίνιο. Η πόλη του καπνού, εφημερίδα Ελευθεροτυπία, Ιστορικά, 26 Σεπτεμβρίου 2002, σ. 30-35.

Παπασταύρου, Ι., 2016. Η École des Beaux-Arts του Παρισιού & η Ελληνική Αρχιτεκτονική του 19ου και 20ού αιώνα. Ο αρχιτέκτων Βασίλειος Κουρεμένος. Διδακτορική διατριβή. Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Υφαντής, Η., 2021. Νέες μορφές αστικού χώρου και οι αναπαραστάσεις τους ως δείγματα κοινωνικού μετασχηματισμού. Η περίπτωση της πόλης του Αγρινίου, 1900-1980. Διδακτορική διατριβή. Αγρίνιο, Πανεπιστήμιο Πατρών.

Φεσσά -Εμμανουήλ, Ε., 2017. Βασίλειος Κουρεμένος –Αρχιτέκτων. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών-Εκδόσεις Καπόν.